

BOSANSKE SOLANE U XVI I XVII VIJEKU

UVOD

Pitanje snabdijevanja solju Bosne i Hercegovine oduvijek je bilo od posebnog značaja u privrednoj istoriji ovih pokrajina. U Srednjem vijeku problem je rješavan isključivo uvozom, i to prvenstveno dubrovačke, a preko Drijeva i mletačke soli. Za vrijeme Turaka, međutim, stanovništvo se snabdijevalo iz dva izvora: uvozom kojim su pretežno zadovoljavane potrebe, i iz tadanjih bosanskih solana. O ovom problemu dosada je malo pisano, a i ono što je do danas objavljeno odnosi se samo na uvoz dubrovačke soli. Dok je pitanje dubrovačke trgovine solju u XIV v. prilično rasvijetljeno¹, dolte o trgovini ovim artiklom za vrijeme turske vlasti nije niko posebno pisao. U prikazima općih dubrovačko-turskih političkih i privrednih veza nalazimo nešto podataka i o trgovini solju. Najviše je o tome rekao I. Božić i to za period do 1490 g.² I u radovima M. Popović-Radenkovića, V. Skarića, V. Čorovića, H. Kapidžića, V. Vinavera i S. Burine nalazimo nešto podataka o trgovini solju iz raznih perioda, a najviše iz XVIII vijeka.

Mnogo nam je manje poznat istorijat i proizvodnja bosanskih solana, štaviše dosada nije nigdje istaknut ni njihov broj. Bosanskom sandžakbegu odnosno mal-defterdaru pripadale su pored dvije tuzlanske solane još i četiri solane na moru od kojih su se dvije nalazile u zalivu Boke Kotorske (novska i grbaljska), a dvije nedaleko Splita u Poljicima. Tako je u XVI i XVII v. Bosna imala šest solana. O tuzlanskim solanama nam je ipak nešto poznato iz radova Č. Truhelke³, R. Muderizovića⁴, B. Jovanovića⁵ i M. Baum⁶, ali se u njima ne nalazi ni jedan podatak o tom predmetu koji se odnosi na prvi period turske vlasti. Mnogo manje znamo o solanama na moru, jer o njima do danas nije ništa napisano. Mi ćemo ovdje pokušati da na temelju izvornog turskog materijala ovo pitanje u XVI i XVII v. bar donekle rasvijetlimo. Kao glavni izvori za proučavanje istorije

¹ V. studiju M. Gecić, Dubrovačka trgovina solju u XIV veku, ZFF III, Beograd 1955.

² I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, SAN, Beograd 1952.

³ Č. Truhelka, Nešto o bosanskim solanama, GZM XII, 1900, 575—580.

⁴ R. Muderizović, Bosanski majdani za turske uprave, GZM XXX, 1918, 21—28.

⁵ B. Jovanović, Pojava soli u Bosni i njena proizvodnja, Kalendar »Prosvjeta« za 1941. Članak je napisan pretežno sa stanovišta mineralogije.

⁶ M. Baum, Župa soli, Zavičajni muzej Tuzla, Članci i građa I, 1957, 7—37.

tuzlanskih solana služili su nam turski tahrir-defteri iz XVI v., a za poljičke smo koristili isključivo pojedinačne turske isprave dalmatinskih arhiva. Znatno oskudnijim podacima smo raspolagali o novskoj i grbaljskoj solani.

I

TUZLANSKE SOLANE

Poznato je da su još Rimljani područje današnje Tuzle nazvali Salenes (Soli), što znači da su im ovi slani izvori bili dobro poznati. Međutim, u dubrovačkim i drugim izvorima iz Srednjeg vijeka nigdje se ne govori o iskorišćavanju slanah izvora⁷. Ime župe Soli spominje se samo u titulama bosanskih vladara (kralj Bosne itd., Usore, Soli i Podrinja). Gdje je bilo glavno naselje i sjedište župe, do danas nije utvrđeno. Isto tako u srednjovjekovnim izvorima nema spomena o toponimima Gornjih i Donjih Soli, nego se u njima spominje samo nekoliko sela izvan područja slanah izvora⁸.

Prvi podaci o postojanju crkava sa franjevačkim samostanima, u Gornjoj Soli crkve sv. Marije i u Donjoj Soli crkve sv. Petra, potiču tek iz turskog perioda. »Samostan sv. Marije od Soli ili od Solana« spominje se još oko 1514 g.^{8a} Međutim, obje crkve sa samostanima u Gornjoj i Donjoj Soli spominju se tek krajem XVI v. u izvještajima biskupa vizitatora, i to stonskog biskupa Bonifacija iz 1581⁹, biskupa Franje Baličevića iz 1591 g.¹⁰, zatim drugih vizitatora iz XVII v. (1631, 1639, 1655 i 1674)¹¹. Pretpostavljalo se da su naselja Gornje i Donje Soli sa spomenutim crkvama postojala i prije dolaska Turaka, ali o tome do danas nije postojao nikakav siguran dokaz. U prvom nepotpunom popisu kustodija Bosanske vikarije fra Bartola Pizanskog prije 1358 ne spominju se kustodije Gornje i Donje Soli kao ni kustodija Zvornika, iako su, pored ostalih, spomenute kustodije Modriče, Teočaka i Srebrenice¹².

Nas ovdje interesuje kakvo su stanje Turci zatekli kada su definitivno zauzeli ovo područje, u kakvom je stadiju bilo iskorišćavanje slanah izvora i kakav su uticaj ovi slani izvori imali na raz-

⁷ K. Jireček, Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti Srednjeg vijeka, Dubrovnik 1915, 38—9.

⁸ M. Baum, n. d.

^{8a} »Convectus S. Mariae Salium, sive Salinarum« — Dr. Dominik Mandić, Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba, I, Mostar 1934, 10.

⁹ Fermendžin, Acta Bosnae, 319.

¹⁰ J. Jelenić, Kultura i bosanski Franjevci, I, Sarajevo 1912, 128.

¹¹ Fermendžin, n. d., 405, 426—7, 478; Jelenić, n. d., I, 132; GZM XVI, 1904, 3—5.

¹² Jelenić, n. d., I, 37—8.

voj Gornje i Donje Soli (Tuzle) u XVI v. Proučavanjem turskih službenih dokumenata iz prvih decenija njihove vladavine u mogućnosti smo da iznesemo sasvim nove podatke o solanama kao i o nastanku i razvoju ovih naselja.

Prvi siguran podatak o Tuzli pod turskom vlašću nalazimo u pismu bosanskog sandžakbega Mustafa-bega Juriševića datiranog između 13 i 22 VI 1515^{12a}, kojim oslobađa 10 laika franjevačkog samostana u Gornjoj Tuzli (Yukari Tuzla) od avarizi-divaniye¹³. Ovo je do danas najraniji spomen Gornjotuzlanske nahije. Prema tome nepobitno je da je područje župe Soli došlo pod tursku vlast još 1512, kako se to općenito pisalo ne samo za župu Soli nego i za cijelu Srebrničku banovinu, ne navodeći pri tome izvore^{13a}. Sigurno je da su nazivi Gornje i Donje Soli, kao imena za lokalitete slanih izvora i naselja postojali i prije dolaska Turaka, pa su ih oni samo preveli, i u obliku arapsko-perziske konstrukcije svoje nahije nazvali »Memlehai-bala« i »Memlehai-zir« (Gornja i Donja Solana). Rijetko je upotrebljen pravi turski naziv za ove nahije, kao što je slučaj u spomenutom dokumentu. Kako su opet Turci svoje nahije obično nazivali po imenima srednjovjekovnih župa, odnosno mjesta ili glavnih tvrđava i župi, možemo sa dosta sigurnosti tvrditi i to da se područje Soli, koje se nalazilo u prostranoj oblasti Usori, u predtursko doba dijelilo na dvije župe (odnosno teritorijalne jedinice): Gornje Soli i Donje Soli. U prilog toj tvrdnji govori i činjenica što su u obadva naselja postojale crkve sa samostanima.

Obadvije nahije, međutim, spominju se prvi put u prvom sumarnom defteru Zvorničkog sandžaka, i to kao carski has u sastavu kadiluka Srebrenice. Ovaj defter nije datiran, ali smatramo da podaci koje on pruža za nahije Gornju i Donju Tuzlu potiču kratko

^{12a} Hidžretske datume smo svugdje preračunali, jedino u citatima donijeli smo hidžretski datum.

¹³ Zbog važnosti ovog pisma donosimo ga prevedena u cjelini: »Ovim se oslobađa 10 ljudi u nahiji Gornja Tuzla (Yukari Tuzla) avarizi-divaniye, zato što će služiti redovnicima u manastiru, koji se nalazi u Gornjoj Tuzli. U toj nahiji nastanjeni su i navedeni ljudi. Takvo oslobođenje dali su im i raniji sandžakbezi, i o tome izdali pismo redovnicima navedenog manastira. Oni su to pismo meni donijeli i pokazali, pa ga i ja potvrđujem na njihovo traženje i izdajem im pismo, da 10 ljudi, koji su u službi manastira, budu oslobođeni avariza sve dok su u toj službi, i neka ih u tome niko ne smeta« — Makarska, Franjevački samostan, Turske isprave M 3.

Za ovaj podatak zahvaljujem dr. Hazimu Sabanoviću.

^{13a} Prema V. Klaiću (Povjest Hrvata, II, 250) Srebrnička banovina je pala u septembru ili oktobru 1512. Tako su pisali i Č. Truhelka (Naši gradovi, Sarajevo 1904, 71), H. Kreševljaković (Naše starine I, 40) i drugi, vjerovatno prema Klaiću. Međutim, prema Isthuanffiju (Regni Hung. hist. VI, 58) ona je pala tek 1520. Klaić je, sigurno, za svoju tvrdnju imao izvor kada je dosta određeno to tvrdio. On je, uostalom, pozivajući se na A. Fleglera (Beiträge zur Würdigung der ungarischen Geschichtsschreibung, Sybels Historische Zeitschrift XVII, 1867, p. 380—386), ocijenio Isthunffija kao nesiguran izvor za prvu polovinu XVI v. (Klaić, n. d., II, (Prilog I, str. II).

vrijeme poslije zauzeća ovog područja, vjerovatno iz 1516 g¹⁴. Karakteristično je da ovaj defter uopće ne spominje naselja Gornje i Donje Soli. Iz njega vidimo da je naselje, zatečeno na mjestu današnje Gornje Tuzle nazivano »selo Izvorište«. Nema sumnje da je ovo ime vezano za slane izvore i da je tako nazvano još u Srednjem vijeku. Te godine je u ovom naselju postojao i trg. U defteru je kod popisa nahije Memlehai-bala na prvom mjestu upisano ovo: »selo Izvorište, održava se bazar«. Koliki je broj kuća imalo ovo naselje, u defteru nije označeno, kao ni u popisu drugih mjesta i sela spomenutog sandžaka. Od tržne takse i pristojbe u samom Izvorištu upisan je državnoj blagajni prihod od 3.520 akči. U istoj nahiji upisano je poimence 26 sela, računajući i Izvorište bez pojedinačnog evidentiranja prihoda od naturalne rente. Posebno je zabilježen još prihod od pristojbi: nijabeta, mlađarine i badihave u iznosu od 2.480 akči, dok je sumaran godišnji prihod cjelokupne nahije iznosio 73.840 akči.

U nahiji Memlehai-zir (Donja Tuzla) nije označeno nikakvo naselje pod ovim ili drugim imenom u kojem se održava bazar. Kao prvo selo u ovoj nahiji upisano je »selo Tušani«. Iz svega proizlazi da je dolaskom Turaka Izvorište bilo naselje sa trgom, dok na području sela Tušani u prvom popisu nije zabilježen nikakav trg. U ovoj nahiji je upisano poimenice ukupno 56 sela. Sumaran prihod od naturalne rente spomenutih sela ove nahije iznosio je 94.375 akči. U poređenju sa kasnijim popisima ovako mali prihod u obadvjema nahijama ne ukazuje na to da je državna blagajna imala kakve prihode i od proizvodnje soli. Vjerovatno su obadvije nahije, usljed još nesređenih političkih i privrednih prilika, date jevtino pod mukatu.

Ali već 1533 stvar stoji drugačije. U sumarnom popisu Zvorničkog sandžaka iz te godine Gornja Tuzla upisana je kao »varoš Memlehai-bala«, sjedište istoimene nahije, sa 144 muslimanske i 10 kršćanskih kuća, 4 mudžereda (inokosna) i 1 udovica. Izvorište se ovdje spominje kao prvo selo ove nahije u kojem je upisano 20 kršćanskih kuća, 8 mudžereda, 4 udovice, 1 baština, 1 primićur i 1

¹⁴ Istanbul, Bašvekalet Aršivi, Tapu-defter br. 171. Prema datiranim bilješkama u tom defteru nastao je nešto poslije 8 XI 1530 (fo 11). Međutim, na temelju podataka koje on pruža za nahije Gornju i Donju Tuzlu nepobitno je da je nastao na temelju nekog znatno ranijeg detaljnog deftera Zvorničkog sandžaka. Način na koji su u njega unesene spomenute nahije govori da je taj popis nastao kratko vrijeme poslije zauzeća tog područja. U njemu nije označen prihod naturalne rente za svako selo pojedinačno, kao kod sela u drugim nahijama, nego je cjelokupan prihod nahija Gornje i Donje Tuzle iznesen sumarno na kraju popisa svake nahije, što bi ukazivalo na još nesređeno stanje. S druge strane, ako podatke ovog deftera o naseljima i приходima spomenutih nahija uporedimo sa sumarnim defterom iz 1533, vidjećemo da je između ova dva deftera moralo postojati nešto duže vremensko razdoblje. Kako je 1516 vršen opći popis i u Srbiji i u Bosni, vjerovatno je da je tada popisivan i Zvornički sandžak, pa bi podaci uneseni u sumarni defter br. 171 mogli prikazivati stanje spomenutih nahija iz 1516. To se moglo dogoditi na taj način što defter br. 171 pretstavlja ustvari raspodjelu timara i zemeta (tavzi) iz kraja 1530 ili još kasnije. A kako se domeni carskih hasova, u koje su spadale i nahije Gornja i Donja Tuzla, nisu mijenjali uneseni su njihovi podaci prema ranijem popisu.

crkva kojoj se naziv ne spominje¹⁵. Međutim, u prvom sačuvanom detaljnom popisu Zvrničkog sandžaka iz 1548 Izvorište se pominje kao dio »kasabe Memlehai-bala«, odnosno dio kršćanske varoši ove kasabe koja je imala dvije mahale¹⁶. Već tada je Gornja Tuzla bila razvijena kasaba sa pet muslimanskih mahala. Crkva više nije evidentirana, iako je u ovom detaljnom popisu trebalo da bude unesena. Smatramo da ovdje nije više ni postojala, jer se ne spominje više ni u detaljnom popisu iz 1600—1604 g.¹⁷ Pa i nazivu Izvorište se poslije 1548 u izvorima izgubio svaki trag, a nije se sačuvao ni u tradiciji.

Iz svega onoga što nam pružaju prvi podaci iz turskih deftera možemo utvrditi da su Turci ovdje zatekli malo naselje nazvano Izvorište, i u njemu, bez sumnje, crkvu sv. Marije sa franjevačkim samostanom, iako se ta crkva u prvom sumarnom defteru ne spominje, jer u njemu nije nigdje označen ni broj kuća — kako smo ranije spomenuli. Nalazila se, po svoj prilici, na lokalitetu i danas poznatom pod nazivom »Crkvište« na lijevoj strani rječice Jale, oko 1½ km sjeverno od današnje »Bijele džamije«. U tom slučaju bi se Izvorište protezalo visoko uz Jalu. Vjerovatno je tu bilo i malo tržište. Na istoj strani Jale, gotovo u samom mjestu današnje Gornje Tuzle, nalazi se i manje brdo u obliku pravilne kupe zvano »Grad«. A kako u tursko doba ovdje nije postojao nikakav grad, možemo pretpostaviti da je tu u Srednjem vijeku postojala drvena utvrda, koju su turske akindžije prilikom provala u župu Soli 1415 i 1426, ili privremeno zauzevši ove oblasti 1463, spalile, ili je ona još ranije, pošto nije bila građena od tvrdog materijala, bez traga nestala.

Kada i kako je nestala crkva sa samostanom u Gornjoj Tuzli? U jednom popisu samostana Bosanske vikarije iz 1576 ne spominje se samostan sv. Marije u Gornjoj Tuzli, nego se pod istim imenom spominje samostan u Gradovrhu, nedaleko današnje Donje Tuzle^{17a}. Ova promjena dogodila se, po svoj prilici, za vrijeme tursko-mletačkog rata od 1537—1540. Na to nas upućuje tvrdnja J. Jelenića, koji ne navodeći izvore, kaže da su u ovom periodu neke crkve na ovom području porušene ili oštećene, a da su poslije rata ponovo popravljene i nove sagrađene, kao što je crkva sa samostanom u Gradovrhu, koja je napravljena od zemlje i šepera¹⁸. Teško je pretpostaviti da su Turci na ovako malom području, gdje su već postojale dvije crkve (u Gornjoj i Donjoj Tuzli), dozvolili i gradnju nove crkve u Gradovrhu. Vjerovatno je samo to da su oni dozvolili gradnju crkve u Gradovrhu, ali su istodobno porušili onu u Gornjoj Tuzli, odnosno dozvolili su Franjevcima da je prenesu u Gradovrh, pa se zato ona 1548 u turskim zvaničnim popisima više ne spominje. Možda su to i Franjevci željeli i sami tražili da bi tako izbjegli direktnom nadzoru Turaka u mjestu koje se brzo razvijalo u čisto tur-

¹⁵ BVA, Tapu-defter br. 173.

¹⁶ BVA, Tapu-defter br. 260.

¹⁷ BVA, Tapu-defter br. 83.

^{17a} Mandić, n. d., 67.

¹⁸ J. Jelenić, n. d., I, 126.

sku kasabu. Međutim, spomenuti izvještaji Bonifacija iz 1581, i Baličevića iz 1591 još uvijek spominju »crkvu Gornjih Soli«, ne ističući njen naziv. To bi se moglo objasniti time što crkva u Gradovrhu nije predstavljala novu crkvu ni po svom statusu ni nazivu, pa je u nekim crkvenim izvorima još duže vremena ostala kao »Eclesia Salinis Superioribus«. Tek u XVII v. vizitatori spominju crkve u Gradovrhu i Donjoj Tuzli, dok se Gornja Tuzla više ne spominje^{18a}.

Donja Tuzla je 1533 ubilježena takođe kao varoš (»varoš Memlehai-zir«), sjedište istoimene nahije, ali samo sa 53 kuće od kojih 46 kršćanskih, 18 mudžereda, 4 udovice i 7 muslimanskih kuća sa 4 mudžereda. U varoši je te godine evidentirana i crkva¹⁹. Ona se u detaljnom defteru iz 1548 spominje svojim potpunim nazivom »kilisa isveti Petri« (crkva sv. Petra)²⁰. Tušani je 1533 ubilježeno kao prvo selo ove nahije sa 22 kršćanske kuće, 5 mudžereda, 11 baština, 1 primićur i 3 muslimanske kuće sa 2 mudžereda. Ali i 1548 kao i 1600—1604 Tušani je evidentirano kao selo Donjotuzlanske nahije, a ne kao mahala kasabe Donje Tuzle kao što je slučaj sa Izvorištem u Gornjoj Tuzli. To znači da se kasaba Donja Tuzla nije razvila iz sela Tušani, nego je nastala iz prvobitnog naselja oko slanog izvora, koje se naselje, po svoj prilici, nazivalo Donje Soli. U prvi popis ono nije uneseno, možda zbog toga, što je prilikom osvojenja bilo sasvim porušeno. Da li je selo Tušani identično sa znatno kasnijom mahalom »Tušanj«, koja se u dosad poznatim izvorima prvi put spominje 1750, zasada je teško tvrditi.

Ove osnovne podatke o nastanku i razvoju spomenutih varoši, odnosno kasaba bilo je potrebno iznijeti zato što su u direktnoj vezi sa proizvodnjom soli. Kako nam ovi podaci govore o sasvim neznatnim prvobitnim naseljima na ovom području, i, tako reći, ocrtavaju prve početke i razvoj turskih kasaba, možemo pretpostaviti u kakvom se primitivnom stadiju nalazila i eksploatacija slanah izvora u prvim decenijama turske vladavine.

Sve do 1548 ne postoje nikakvi podaci o proizvodnji soli. Tek u defteru detaljnog popisa Zvorničkog sandžaka iz ove godine nalazimo prvu zakonsku odredbu (kanun) o tuzlanskim solanama, koja predstavlja važan, upravo fundamentalan izvor za proučavanje istorijata, načina i obima proizvodnje tuzlanskih solana u turskom periodu²¹.

Prve podatke o tim solanama i načinu eksploatacije do sada imali smo u izvještaju Dubrovčanina Atanasija Đorđića iz 1626. On je te godine u obadvi Tuzle zatekao tri načina proizvodnje soli: 1) so za ljudsku upotrebu dobivala se iskuhavanjem slane vode, 2) stočna so se dobivala u zagrijanim jamama. U sredini je podržavana vatra, a okolo je lijevana slana voda, koja se brzo isparavala i tako su stvarani kristali soli, i 3) Đorđić ističe primitivan način proiz-

^{18a} Fermezbžić, n. d., 405, 426—7, 478; Jelenić, n. d., I, 132; GZM XVI, 1904, 3—4.

¹⁹ Tapu-defter br. 173.

²⁰ Tapu-defter br. 260.

²¹ Zbog važnosti spomenute Zakonske odredbe bilo je potrebno da se izda i njen originalni turski tekst, pa ćemo ga objaviti u Prilozima OIS, VIII.

vodnje, koji se sastojao u tome što je slana voda polagano puštana kroz gusto pletena sita od granja i šiblja, i što je ta površina bila veća tj., što je više bilo tih sita, to se brže voda isparavala, a na tim pletenim površinama ostajala je so²². Ovo je, dakle, bio način eksploatacije samo u ljetnim mjesecima. To je bilo moguće zato što tuzlanska slana voda ima maksimalnu koncentraciju soli, jer sadrži 24—25% NaCl, tako da se danas od 100 l. slane vode iz nekih bunareva (Tušanj) dobije prosječno po 32 kg čiste soli²³.

Navode Đorđića ističemo zato što je i naziv »Čob-solane« (Memlehai-čob), koje su Turci dali ovim solanama, vezano uz ovaj treći način eksploatacije. Na temelju ovoga moglo bi se reći da su Turci zatekli pretežno ovakav način eksploatacije slanih izvora, pa su po šiblju (čob)²⁴ dali i naziv ovim solanama. Ukoliko je ovo tačno, onda bi to bio jedini ostatak prošlosti, koji se sačuvao u ovom imenu. Spomenuti kanun o ovim solanama ne poziva se ni na kakvu raniju odredbu ili običaj »adeti-kadim« iz ranijih vremena, kao što je to slučaj u turskim zakonima o rudarstvu, gdje se ukazuje na staro sasko srednjovjekovno rudarsko pravo, i gdje je način proizvodnje i sva stručna terminologija preuzeta iz saskog prava²⁵. Isto tako u turskom poreskom sistemu neke kanun-name ukazuju na ranije odredbe prije dolaska Turaka i usvajaju »adenti-kadim«, kao što se vidi iz kanun-name za sandžak Lipovo iz 1554 g.²⁶

Ali to što nam kanun o solanama, niti koji drugi izvor, ne daje nikakve podatke o tome da su slani izvori iskorišćavani i ranije, nikako ne znači da nisu bili eksploatisani i prije dolaska Turaka. Naprotiv, sama činjenica što su obadvije nahije od početka ubilježene kao carski haš, dovoljno govore da je to prirodno bogatstvo bilo korišćeno, jer su sva regalna prava i izvori posebnih dohodaka srednjovjekovnih vladara, kao što su rudnici, kovnice, solane i slično turskim osvojenjem automatski postajale carski haš.

Osnovna ustanova spomenutog kanuna je u tome što se pravo korišćenja slanah bunareva i u Donjoj i u Gornjoj Tuzli dijelilo na dane. Proces proizvodnje je tekao iskuhavanjem slane vode neprekidno u toku cijele godine. Za to su trošene velike količine drva, pa je »seoska raja carskog hasa, koja i ljeti i zimi prevozi kolima drva i ima mnogo životnih troškova oslobođena avarizi-divanije i salarije« — kako se to ističe i u Kanun-nami Zvorničkog sandžaka, i u kanunu o solanama²⁷. Drva za proizvodnju soli u drugim danima, koji su davani u zakup, pribavljali su sami solari.

²² Ć. Truhelka, n. d.

²³ Kalendar Prosvjeta 1941, 129—30.

²⁴ Čob = drvo, šiba, prut, trijeska. Vidi Zenker, Türkisch-arabisch-persisches Wörterbuch, Leipzig 1866.

²⁵ Vidi: F. Spaho, Turski rudarski zakoni, GZM XXV, 1913; V. Skarić, Turski rukopis o rudarskim poslovima, Spomenik SKA LXXIX; Skarić, Staro rudarsko pravo i tehnika u Bosni i Srbiji, SKA, knj. CXXXVII, 1939; N. Filipović Kanun rudnika Srebrenice i Sasa — Kanuni i kanun-name, izdanje Orijentalnog instituta, 1957.

²⁶ Prilozi OIS, III—IV, 85.

²⁷ Kanuni i kanun-name, 106—7, 119; Prilozi OIS, VIII (naš rad: Zakonska odredba o tuzlanskim solanama).

Istakli smo da se prihodi od soli spominju prvi put u detaljnom defteru iz 1548 g.²⁸, u kojem se nalazi i spomenuti kanun o solanama, kao i kanun-nama Zvorničkog sandžaka. Ali i jedan i drugi izvor spominju raniji detaljni defter ovog sandžaka, koji do danas nije pronađen. Taj je defter, po našem mišljenju, nastao 1533 kao i citirani sumarni defter iz iste godine, jer se zna da su uvijek sastavljana dva deftera: sumarni i detaljni. Osim toga u ovom sumarnom defteru na str. 1, gdje su ubilježeni prihodi carskog hasa u Zvorniku, nalazi se bilješka: »pojedinačni prihodi ubilježeni su u detaljnom defteru«. U tom detaljnom defteru, kako se iz kanuna razabire, bili su ubilježeni i prihodi od soli. Tako saznajemo da je u prvo vrijeme država zadržala samo jedan dan proizvodnje, a ostalih šest dana u obadvije solane izdavala je u zakup. U solani Gornje Tuzle solari su plaćali državi po 95 akči, a u solani Donje Tuzle po 75 akči dnevno. Cjelokupan državni prihod od obadvije solane iznosio je 61.397 akči godišnje²⁹. Proizvodnja soli na ovoj bazi bila je, dakle, i prije 1533, i takva je ostala sve do donešenja zakona o ovim solanama.

Dok uvoz soli u Bosnu nije bio ničim ograničavan, solarstvo u Tuzli nije bilo ni malo unosan posao. Dubrovačku so donosile su turske karavane sa skela: Neretve (Gabele), Stona, Slanog, Dubrovnika i Novog. Najviše je dubrovačke soli uveženo preko Neretve. Prema ugovoru u Novom od 1485 so je uvožena na principu polovine (tj. polovina turskoj državi, a polovina Dubrovčanima) sve do 1559, a poslije na principu trećine (trećina Turcima, a dvije trećine Dubrovčanima). Ali, Dubrovčani ni u početku turske vlasti u Bosni nisu nikako bili jedini uvoznici soli — kako se o tome do sada pisalo. Veliki dio uvoza u XVI i XVII v. otpadao je na Mlečane, dok je njihov uvoz soli u Bosnu u XVIII v. bio još veći. Njihova je so povremeno prodavana i na skelama oko samog Dubrovnika (u Novom, i Neretvi), a stalno u Risnu i Makarskoj. Glavnu uvoznju skelu za mletačku so pretstavljao je Obrovac, i to od 1540, pa sve do 1683, izuzimajući samo vrijeme trajanja tursko-mletačkih ratova. Ono što je Neretva bila za Dubrovčanku, to je Obrovac bio za mletačku so, gdje su je mletački trgovci dovozili iz svojih solana sa Paga. Znatne količine soli prodavane su turskim karavanima i u Šibeniku iz šibeničkih solana, i to još od 1525 g.^{29a}. Mletačka so je uvožena ne samo u zapadnu i sjevernu Bosnu, nego je ona u XVI i poč. XVII v. preko obrovačke skele išla i dalje. Mnoge derbendžije čuvale su prolaze na putu, koji je vodio iz Obrovca prema brčanskoj skeli. Taj put, kojim su išli karavani sa tovarima soli, vodio je kroz Visorsku nahiju Zvorničkog sandžaka, a više denrbedžinskih sela ove nahije pripojeno je 1548 carskom hasu, i prema derbendžiskom običaju bila su oslobođena od nameta avarizi-divanije i tekalifi-urfije³⁰.

²⁸ Tapu-defter br. 260.

²⁹ Prilozi OIS, VIII (spom. naš rad).

^{29a} S. Ljubić, Monumenta spect. hist. Slav. merid., II, 203—206; III, 38.

³⁰ Tapu-defteri br. 260 i 83; O uvozu soli u Bosnu i Hercegovinu u XVI v. biće objavljen naš rad na drugom mjestu.

Prema tome, soli je u Bosni bilo dovoljno i bila je relativno jevtina. Zato proizvodnja u tuzlanskim solanama nije osobito forširana sve do tursko-mletačkog rata od 1537—1540. Kako je postojala odredba da se u Gornjoj i Donjoj Tuzli mora prvo rasprodati državna, a zatim so solara, a pošto je još bila i jevtina, solari nisu mogli podmirivati troškove proizvodnje. Opskrba drvima za proizvodnju soli bila je znatno skupa, a ako još uz to solari ne bi mogli unovčiti svoju so, razumljivo je da je dolazilo do zastoja. Tako su mnogi dana solara ostajali neiskorišćeni, a državi su morali i u tom slučaju platiti dnevnu zakupninu bez obzira da li su tih dana crpli slanu vodu i proizvodili so. Zato su solari upadali u velike novčane neprilike i propadali, a potom su ostavljali i svoje domove i selili se u druga mjesta^{30a}. Tako je proizvodnja soli stagnirala, jer se država malo o tome brinula.

Izbijanjem rata sa Venecijom, stvar se posve promijenila. Ozbustavljanjem mletačkog uvoza, došlo je do velikog poremećaja u snabdijevanju stanovništva u Bosni i do velike oskudice soli — kako se to ističe i u spomenutom kanunu. Turci su 1538 privremeno izgubili Hercegnovi, solane i veliko tržište soli. Osim toga, carske has-solane u Grblju prestale su da rade, jer su se ratne operacije vodile i u samom zalivu Boke Kotorske. To je imalo odjeka i na proizvodnju u tuzlanskim solanama. Turska država bila je sada prisiljena da učini sve što je potrebno kako bi proizvodnju unaprijedila i povećala prinose. Zato je bilo naređeno tadanjim eminima u Gornjoj i Donjoj Tuzli, Mehmedu i Isau, da u tom smislu ulože sve napore. Oni su na dogovor pozvali sve solare, zakupnike i iskusne ljude. Kako su prava na neke dane u solanama još ranije carskim beratom (temliknamom) bila ustupljena nekim zaslužnim feudalcima u vlasništvo, a pošto su oni te prihode kasnije bili uvakufili za izdržavanje službenika dviju džamija — na spomenuti dogovor pozvane su i mutevelije. Uz pristanak svih prisutnih bilo je zaključeno i predloženo da državnoj blagajni pripadnu još tri dana eksploatacije, tako da država od tada raspolaže sa četiri dana u semdici, a ostali tj. privatnici da zadrže tri dana. Za drvo će se starati državni organi, emini i mubaširi ukoliko se tiče proizvodnje u četiri državna dana. Oni će voditi brigu da raja carskog hasa donosi dovoljne količine drva, a ono što preostane državnih drva, mogu upotrijebiti privatnici. Državna so će i dalje u prodaji imati prvenstvo, a potom će se prodavati ona koju proizvode solari-privatnici. Spomenuta raja će uz plaću pribavljati drva i solarima. Da ne bi bilo neiskorišćenih dana, predloženo je da državni organi preuzmu svu brigu oko pribavljanja drva s tim da privatni proizvođači to naknade eminima i mubaširim. Ta plaća bi se sastojala u tome što će privatni proizvođači u Gornjoj Tuzli davati spomenutim državnim organima po dva sepeta soli, a u Donjoj Tuzli po dva čabra slane vode dnevno. Sepet soli u to vrijeme koštao je 20 akči, a čabar vode 24 akče. Takav je predlog iz Tuzle bio upućen Porti³¹. To je, po našem mišljenju, bilo

^{30a} Zakonska odredba o tuzlanskim solanama, Prilozi OIS, VIII.

³¹ Isto.

1538, poslije pada Novog, ili nešto kasnije, što je zatim carskom odredbom usvojeno i sankcionisano.

Nakon ove intervencije državni prihodi u obadvije solane, a time i cjelokupna proizvodnja, porasli su više nego dvostruko. Dok je prema ranijem detaljnom defteru, na koji ukazuje kanun o solanama, cjelokupan državni prihod obadviju solana iznosio 61.397 akči, dotle je 1548 ukupan prihod porastao na 129.856 akči. To je ustanovio Hasan, sin Jusufov, nazir carskih rudnika, kome je prije marta 1548 bilo naređeno da ponovo popiše Zvornički sandžak, i da ujedno izvrši kontrolu cjelokupnog poslovanja tuzlanskih solana — kako se to vidi iz uvoda spomenutog deftera i kanuna o solanama^{31a}. On je ovaj sandžak popisao za pet mjeseci, od kraja marta do početka septembra 1548. On je ustanovio da prihod jednog državnog dana u Gornjoj Tuzli iznosi 280 akči, a dnevna zakupnina solara 140 akči. U Donjoj Tuzli je dnevni državni prihod iznosio 336 akči, a dnevna zakupnina solara 168 akči.

Iz izloženog vidimo da su od 1533 do 1548 proizvodnja soli i državni prihodi više nego udvostručeni. To je nepobitna činjenica, mada mi ovdje ne raspoložemo podacima o količinskom prinosu ovih solana, ali su nam za ovakav zaključak dovoljni i sami novčani podaci, jer akča u ovom periodu nije devalvirala. Osim toga diferenciran je i omjer u prihodima jedne i druge solane. Dok je ranije, kako smo vidjeli, prihod u Gornjoj Tuzli bio veći, dotle je sada ustanovljeno da je prihod u Donjoj Tuzli za 1/12 porastao u poređenju sa prihodima solane Gornje Tuzle. Kako je do toga došlo, nije nam poznato. Možda su u Donjoj Tuzli pronađeni novi izvori, ili je ovdje proizvodnja nešto unaprijeđena, a možda su nastupile i promjene u koncentraciji soli — kako se to i kasnije događalo³².

Tako su prihodi solana na osnovu povećane proizvodnje i na osnovu spomenute finansijske kontrole ubilježeni u detaljni defter Zvorničkog sandžaka iz 1548 kako slijedi: » G o r n j a s o l a n a : godišnji prihod od soli iznosi 59.632 akče. Od toga 52 državna dana po 280, što iznosi 14.560 akči, i polovina prihoda od radničkih dana: 313 dana po 140, što iznosi 45.027 akči. D o n j a s o l a n a : godišnji prihod od soli iznosi 70.224 akče. Od toga 52 državna dana po 336 i polovina državnoj blagajni od prihoda radnika, i to 157 dana u godini po 336 akči«³³.

Iz ovog se vidi da se knjiženje u defteru razlikuje od formulacije spomenutog nazira Hasana, odnosno od formulacije u zakonskoj odredbi, utoliko što državni prihodi nisu iskazani kao puna četiri dana, već $1+6/2$, a prihodi solara $6/2$, što je računski isto. Ali ovdje nije primijenjen isti princip prilikom obračuna. Dok je u Gornjoj solani iskazano $52+313/2$ dana i pogrešno iznesen zbir za 1.252 akče na štetu privatnika, dotle je u Donjoj solani ubilježeno $52+157$ dana, pa bi privatnicima ostalo 156 dana. Ovdje je, dakle, za 168 akči manje iskazan prihod solara od državnih prihoda.

^{31a} Tapu-defter br. 260.

³² B. Jovanović, n. d.

³³ Tapu-defter br. 260.

Da vidimo ko su bili ljudi koji su u prvim decenijama turske vlasti vršili nadzor nad proizvodnjom soli, i ko su bili zakupnici državnih prihoda, te kakav su uticaj imali na razvoj jedne i druge kasabe. Dvojica od tih ljudi naročito su doprinijeli razvoju Gornje Tuzle. To su emin Hajrudin i amaldar Alija, koji su polovinom XVI v. vršili spomenute dužnosti u ovim solanama. Najbolje ćemo to uočiti ako pogledamo nazive mahala u ovo doba. U Gornjoj Tuzli postojalo je 1548 pet muslimanskih i dvije kršćanske mahale, i to:

a) muslimanske mahale:

- 1) Mahala Hadži Iskenderove džamije. Imala je 148 kuća, od toga 71 zanatlija;
- 2) Mahala Hajrudin-eminova mesdžida sa 89 kuća, 53 zanatlije;
- 3) Mahala Ali-amilova mesdžida sa 51 kućom, 26 zanatlija;
- 4) Mahala mesdžida Hasanova, sina Alinog sa 67 kuća, 34 zanatlije;
- 5) Mahala Dragčin sa 41 kućom, 13 zanatlija.

b) kršćanske mahale:

- 6) Mahala Varoš sa 7 kuća i kućom jedne udovice;
- 7) Mahala Izvorište sa 16 kuća i 2 baštine. Od ovih, 11 kuća su starosjedelačke, a 5 kuća su doseljenici sa sela⁸⁴. Prema tome, broj kuća u Izvorištu smanjio se za 1/5, u odnosu na 1533 g. Ta mahala je, izgleda, polagano nestajala i kasnije se više ne spominje.

Gornja Tuzla je, dakle, te godine imala 396 muslimanskih i 23 kršćanske kuće — svega 419 kuća. U njoj je bilo zastupljeno 21 vrsta raznih zanata. Bilo je 7 solara (tuzdžija) i to: Piriya, sin Hamzin, Ahmed, Alagoz, Ilijas, Kara Ahmed, Alija, Jusuf Milovac (renegat). Svi su bili nastanjeni u Hadži Iskenderovoj mahali. Od vojno-upravnih i vojničkih zvanja spominju se: 1 subaša, 2 džundije, 1 hisarlija, a od vjerskih: 1 hatib, 3 imama i 2 muezina.

Kako se vidi, emin solane Hajrudin bio je istaknuta i uticajna ličnost u toj kasabi. Prije 1548 podigao je mesdžid oko kojeg se brzo formirala mahala, koja je već ove godine imala 89 kuća i koja je nazvana njegovim imenom. Da je on ove godine bio još živ, i da je vršio dužnost emina, govore nam drugi podaci. Kako su obadviije kasabe i njihove nahije bile carski has, to ovdje nisu postojali ni timari ni zeameti, već su svi prihodi i kasaba i sela pripadali caru, odnosno državnoj blagajni. Ali je u selima postojalo i posjeda, koji su, po svoj prilici, pripadali još srednjevjekovnim feudalcima, a koje su Turci nazivali »zemin«. Takvi zemini, koji su po svojim приходima predstavljali nešto više nego što su bili čifluci, ustupani su kasnije pojedinim turskim feudalcima da s njima raspolažu kao sa svojim čiflucima. Tako je emin Hajrudin 1548 posjedovao četiri takva ze-

⁸⁴ Ovi doseljenici plaćali su džizju i naturalnu rentu u selima, gdje su imali svoje baštine, dok su u ovoj kasabi plaćali samo »dimarinu« (resmi-duhan) od kuće po 6 akči. Tapu-defter br. 260.

mina u selima ove nahije, i to: u Polomu, Gornjoj Požarnici, Donjoj Požarnici i Osiću(?), kod kojih svugdje stoji: »u posjedu emina Hajrudina«³⁵.

Amili ili amaldari bili su zakupnici državnih prihoda, koje su oni pobirali, a državi su plaćali dogovoreni, odnosno određeni iznos. Da bi neko mogao postati amaldar, morao je biti »kreditni sposoban«, tj. morao je pružiti sigurne jamce da će državne prihode na vrijeme dostavljati u svrhe kojima su bili namijenjeni. Amaldar Alija je prije 1548 postao »emin-zakupnik«³⁶ državnih prihoda, i u Gornjoj Tuzli utemeljio je mesdžid oko kojeg se razvila mahala pod njegovim imenom, koja je te godine imala 51 kuću. Nije jasno da li se ovaj zakup odnosio samo na Gornju Tuzlu ili je obuhvatao obadvije kasabe i nahije. U izvorima iz te godine ne spominje se drugi amaldar. Moguće je isto tako da se i dužnost državnog emina protezala na obje solane i nahije, iako je sigurno da su i amaldar Alija i emin Hajrudin bili nastanjeni u svojim mahalama u Gornjoj Tuzli. *Jamac Alin bio je neki Sefer-beg iz Sarajeva, ali je kasnije to svoje jamstvo skupo platio. Iako su državni prihodi davani u zakup* obično na tri godine, spomenuti Alija je imao ovaj zakup i u aprilu 1557 g.³⁷. On je, prema tome, nekoliko put bio amaldar istih prihoda.

U XVI v. jedan dio državnih prihoda od ovih solana bio je određen za plate posada kliške tvrđave. Zbog toga je krajem aprila 1557 vođen interesantan proces na sarajevskom sudu. Amaldar Alija nije bio izmirio šest mjesečnih plata devedesetorici mustahfiza kliške tvrđave za period od 13 VII do 6 XII 1553, što je iznosilo ukupno 68.504 akče. »Dio od ovog, iznos od 30.000 akči otpada na rate iz prihoda Čob-solane u Zvorničkom sandžaku, računajući od 1 VI 957^{37a}, a iznos od 38.504 akče otpada na druge prihode carskih mukata spomenute solane, računajući od 1 XI 960«^{37b}. Zbog toga je »hvala«³⁸ kliških mustahfiza Mostarac Muhamed podigao tužbu pred sarajevskim kadijom protiv Alije, koji je osuđen. Alija je izmirio 61.504 akče, a razliku od 7.000 akči morao je da namiri njegov žirant spomenuti Sefer-beg. Kako Sefer-beg nije imao novaca, sud je na javnoj dražbi prodao cijeli njegov čifluk, koji se nalazio u selu Crnoj Rijeci u Sarajevskom kadiluku, uz bagatelnu cijenu, za svega 7.000 akči, koliko je nedostajalo da se utuženi iznos namiri³⁹. »Taj se čifluk sastojao od kuće, štale, bašče, čajira, mlina i svega što je u zemlji i na zemlji, zatim 12 volova, 4 krave i 33 brava, što je sve kupio Hadži Turhan za 7.000 akči, jer nije niko više davao...«⁴⁰ U

³⁵ Tapu-defter br. 260.

³⁶ »Emin ber vechi iltizam«.

³⁷ Gazi Hursev-begova biblioteka, sidžil br. 129, str. 152.

^{37a} 16 VII 1550 g.

^{37b} 9 X 1553 g.

³⁸ Službenik određen da pokupi prihode.

³⁹ Sidžil 129, str. 163.

⁴⁰ Isto. Te godine je u Sarajevu cijena kuće bila 500—12.000, vola 120—160, krave 110—200, ovce 10—30 akči — H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo 1958, 25 i 26.

XVIII v. prihodi od tuzlanskih solana podmirivali su plate vojnika tuzlanske kapetanije⁴¹.

Spomenuli smo da su prihodi od proizvodnje soli nekih dana u solama bili uvakufljeni, ali se u izvoru ne spominje na koju se kasabu odnose ta uvakufljenja, i za koje vakufske objekte. Na temelju ovog što smo izložili najvjerovatnije je da se to odnosi na Gornju Tuzlu i, po svoj prilici, na vakufe spomenutog emina Hajrudina i amaldara Alije. Ko su bili drugi utemeljitelji džamija i mahala, nije nam poznato, ali je sasvim vjerovatno da su i njihove službe manje ili više bile vezane za proizvodnju soli. Iz gornjih podataka se vidi da je so donosila velike prihode državnoj blagajni i svima onima koji su se tim poslom bavili, odnosno u takvoj službi bili. Može se ukratko reći da je proizvodnja soli utemeljila kasabu Gornju Tuzlu i ubrzavala njen razvitak.

U Donjoj Tuzli su 1548 postojale ove mahale:

a) muslimanske mahale:

- 1) Džamiska mahala sa 97 kuća, od toga 50 zanatlija;
- 2) Mahala Timur-hodže sa 55 kuća, 40 zanatlija;
- 3) Isa-begova mahala sa 35 kuća, 23 zanatlije;
- 4) Mahala Ferhada, sina Ahmedova, hisarlije sa 55 kuća, 41 zanatlija;
- 5) Mahala Alije, subaše sa 41 kućom, 23 zanatlije;

b) kršćanske mahale:

- 6) Kršćanski kvart⁴² sa 44 kuće starosjedelačke, 7 udovica i crkva sv. Petra;
- 7) Dio tog kršćanskog kvarta pretstavlja još 72 kuće kršćana-doseljenika sa sela⁴³.

Donja Tuzla je, dakle, ove godine imala ukupno 283 muslimanske i 116 kršćanskih kuća — svega 399 kuća. Kako se vidi, po broju stanovništva bila je nešto manja od Gornje Tuzle i u konfesionalnom pogledu imala je nešto drugačiji sastav stanovništva. U njoj su bile zastupljene 23 vrste raznih zanata. Od vojno-upravnih i vojnih zvanja spominju se: 1 vojvoda, 1 janičar, 4 zapovjednika oda (ser oda), 7 džundija i 37 hisarlija; od vjerskih zvanja: 1 hatib i 1 muezin. Drugih zvanja je bilo: 6 muhzira, 4 pisara, 1 kassam, 1 šegrt (šagird) i 1 teklić. Mada je solana u Donjoj Tuzli ove godine bila veća od one u Gornjoj Tuzli, ovdje se, što je neobično, ne spominje ni jedan solar. Isto tako se ni iz jednog imena i zvanja osnivača mahala ne razabire da je u bilo kome vidu vezano za proizvodnju soli. Emin se uopće ne spominje. Dok se ovdje spominju 4 pisara, u Gornjoj Tuzli se ne spominje ni jedan, iako je i gornjotuzlanska solana trebalo da ima bar jednog pisara. Čini se da je u donjotuzlanskoj solani postojao drugi sistem ubiranja prihoda, odnosno davanja

⁴¹ H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, 211 i 213.

⁴² »Cemâati geberani kasabe«.

⁴³ Vidi bilj. 34.

u zakup. Ovdje se spominje teklić, dok ga u Gornjoj Tuzli nema⁴⁴. Neka manje važna zanimanja su marljivo ubilježena, dok drugih važnijih zvanja, koja su, po našem mišljenju, postojala, nema. Na ta pitanja zasada ne možemo dati odgovor.

Iz ovih podataka vidimo da su osnivači mahala: subaša, hisarlija i Isa-beg, dakle, ljudi koji su imali vojna i vojno-upravna zvanja. Pa ipak ćemo iznijeti dva podatka, koji ukazuju na to da je i solana Donje Tuzle znatno uticala na razvoj ove kasabe u XVI v. Kanun o ovim solanama u periodu od 1537—1540 spominje dvojicu emina: Mehmeda i Isa-a⁴⁵. Kako se, međutim, ovdje 1548 spominje Isa-begova mahala, smatramo da to nije nikakva slučajnost, već da je Isa (Isa-beg) kao državni emin ili amaldar ove solane osnovao tu mahalalu u spomenutom periodu. On vjerovatno nije bio tako pobozan, a možda ni tako imućan kao spomenuti Hajrudin i Alija u Gornjoj Tuzli, da bi podigao džamiju ili mesdžid, ali je bez sumnje bio toliko ugledan i uticajan da se oko njegove kuće formirala mahala, koja je dobila njegovo ime. I bivši smederevski sandžakbeg i legator Turali-beg, koji je ostavio zadužbine u Tuzli, Iloku i Čačku u drugoj polovini XVI v., bio je svakako emin ili amaldar prihoda od soli. Njemu je, neosporno, carskom temliknamom pored ostalog u vlasništvo predata »jedna četvrtina u slanoj vodi«, koju je on prije 1572 uvakufio za svoje zadužbine. U njegovoj vakufnami stoji da je uvakufio »... i cijelu banju, koja ima dva halvata u kasabi Donjoj Tuzli u Zvorničkom sandžaku, i svih 38 dućana u spomenutoj kasabi, i cijelu jednu četvrtinu, koja je njegovo vlasništvo u slanoj vodi (milh-ab) u spomenutoj kasabi«⁴⁶. Oko Turali-begove džamije se također razvila mahala, koja je nosila njegovo ime. Ona se spominje do kraja XVI do sredine XVII v.^{46a}, ali se, izgleda, tako nazivala za cijelo vrijeme turske vlasti. U službenom popisu iz 1910 ona se više ne spominje, nego se širi kvart na tom mjestu naziva Varoš.

Kako se iz citiranog deftera vidi, u Donjoj Tuzli su 1548 postojale i četiri ode hisarlija (branitelja grada). Dosada se znalo da je tu prije 1717 postojala drvena utvrda (palanka), i da je 1760 sagrađena kamena tvrđava⁴⁷. Međutim, spominjanje hisarlija u našem defteru jasno ukazuje na to da je hisar postojao još prije 1548. Donja Tuzla je ove godine bila pretežno vojno uporište. Imala je nešto

⁴⁴ Tapu-defter br. 260; Vjerovatno je dužnost teklića bila da saobraća između emina ovih solana i srebreničkog, a kasnije zvorničkog kadije, kao i nazira carskih rudnika. U XVI i XVII v. tekliće sretamo u organizaciji vlah stočara kao tekliće knezova. Ali ih u XVI v. redovno sretamo, i u svim rudarskim mjestima, npr., Srebrenici i Sasama. V. Skarić misli da je teklić u rudarskim mjestima bio neki sudski niži zvaničnik sa dužnošću da parničare poziva i privodi na sud. Od svake parnice teklić je dobivao po 4 akče od onoga ko izgubi parnicu (Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni, SKA, Beograd 1939, 63). Međutim, to je upravo bila dužnost muhazira.

⁴⁵ Prilozi OIS, VIII (Zakonska odredba o tuzlanskim solanama).

⁴⁶ H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf, Sarajevo 1941, 19.

^{46a} Tapu-defter br. 83 iz 1600—1604; Tuzlanski sidzil (1620—1646) u vlasništvu O. Sokolovića; Š. Hodžić, Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja, Članci i građa, I, 1957, 58 — izdanje Zavičajnog muzeja Tuzla.

⁴⁷ H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954,

veći broj zanatlija i pretstavljala je razvijeniji privredni centar od Gornje Tuzle, iako je Gornja Tuzla imala veći broj stanovnika. Dakle, već polovinom XVI v. Donja Tuzla u privrednom smislu preuzima vodstvo.

Tuzlanske Čob-solane spominju se pod ovim imenom u periodu od 1620—1646 i 1750⁴⁸. Taj se naziv kasnije izgubio, po svojoj prilici u XIX v. kada se izmijenilo i ime mjesta i nahije tako što se arapski naziv »memleha« pretvorio u turski »tuzla«, pa se otada zvala »Tuzla-bala« i »Tuzla-zir«.

Gdje su se nalazile prve soline? To što su svi nabrojani solari u Gornjoj Tuzli bili nastanjeni u Hadži Iskenderovoj mahali, nije nikakva slučajnost. Prvi soni bunar nalazio se, bez sumnje, u istoj mahali, u blizini današnje Hadži Iskenderove džamije. Najvjerojatnije je da se taj bunar nalazio na samom trgu današnje Gornje Tuzle pokraj današnjeg spomenika palim borcima, gdje je i za vrijeme Austrije postojao slani bunar, a koji je 1922 zatvoren. Stariji ljudi, međutim, tvrde da se pred kraj turske vlasti jedan slani bunar nalazio nešto sjevernije od spomenutog mjesta, nedaleko današnje Bijele džamije. U Donjoj Tuzli prvobitni bunar nalazio se na području prvobitnog naselja. Ali koliko je područje zahvatalo to naselje, i da li se u prvo vrijeme slani bunar nalazio na današnjem Sonom trgu, kao i XIX v. pred austrisku okupaciju, ne možemo o tome ništa reći.

U bosanskoj salnami (kalendaru) za 1875 spominju se samo dva slana bunara, jedan u Gornjoj, a drugi u Donjoj Tuzli⁴⁹. B. Jovanović, ne navodeći izvore kaže takođe da su u tursko doba postojala dva plitka sona bunara: u Gornjoj Tuzli dubine 9 m, a u Donjoj dubine 18 m. Slanu vodu su dijelili »financi«, a solari su je iskuhivali u okruglim tavama promjera 1,5 m i dubine 5 cm. U Gornjoj Tuzli, po njegovu mišljenju, bilo je 12, a u Donjoj 24 takve tave⁵⁰. Ovi se podaci svakako odnose na vrijeme pred austrisku okupaciju. Stari tuzlanski brijač Mustafa Ibrišimović, kome je oko 90 godina, tvrdi da je pred austrisku okupaciju iz slanog bunara na Sonom trgu voda crpana čabrom i salijevana u bačvicu od 50—60 l, koju su dvojica ljudi na jednoj poluzi nosili do kazana udaljenih 50—60 m.

Koliki je bio kapacitet tuzlanskih solana? O tome pitanju u XVI i XVII v. nemamo nikakvih podataka. Nigdje nisu izneseni količinski ni prihodi države, a ni prihodi privatnika da bi na temelju toga mogli izračunati kapacitet solana. Ali, na temelju onoga što je poznato, možemo i na to pitanje donekle odgovoriti. Rečeno je da je cjelokupan godišnji državni prihod od obadviju solana iznosio 1548 g. 129.569 akči. I u detaljnom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1600—1604 ubilježeni su isti prihodi bez ikakve promjene⁵¹. Ovo je vrlo

⁴⁸ Tuzlanski sidžil (1620—1646); Kreševljaković, Kapetani i kapetanije, Godišnjak istoriskog društva BiH, knj. 11, Sarajevo 1950, 133.

⁴⁹ Bosna vilajeti salnamesi, god. 1292 (1875), 152.

⁵⁰ Kal. Prosvjeta 1941, 128.

⁵¹ Tapu-defter br. 83.

karakteristično, jer se zna da je akča krajem XVI v. veoma devalvirala. Može se samo pretpostaviti kako su velike koristi od toga imali zakupnici državnih prihoda. To je bila osnovna slabost Osmanske države uopće. Za nas je ovdje važno istaknuti da su prihodi ostali isti, a prema tome i proizvodnja ostala na istom nivou. Štaviše, prihodi od obadviju solana ostali su isti i 1786 g⁵². Na osnovu ovih podataka može se utvrditi da je proces proizvodnje soli bio ustaljen od 1548 do 1786, a gotovo je izvjesno da se nije mijenjao ni do 1875. Prema citiranoj salnami iz 1875 količinski prinos od obadviju solana iznosio je 317.000 oka godišnje⁵³. Kako je, međutim, poznato da turski službeni izvori (defteri) bilježe samo čisti državni prihod, a nigdje ne spominju dio koji je ostajao proizvođačima⁵⁴, to bi i ovaj podatak salname značio da se spomenuti prihod odnosi samo na državni prihod. A kako smo spomenuli da su u ovim solanama u XVI v. državi pripadala četiri, a privatnim proizvođačima tri dana proizvodnje soli u sedmici i da su, privatnici davali eminima izvjestan doprinos u naturi za drva, onda bi se državni prihodi sastojali od 4/7 proizvodnje plus doprinos za drva. Iako se spominje da se taj doprinos sastojao od dva sepeta soli i dva čabra slane vode dnevno, mi ne znamo kolike su bile te mjere. Ako je doprinos za drva iznosio i 1/4 cjelokupne privatne proizvodnje, prihod privatnika u obadvjema solanama iznosio bi oko 150.000 oka godišnje. To znači da je godišnji kapacitet ovih solana mogao iznositi oko 470.000 oka (597.600 kg). Da je ovaj obim proizvodnje realno iznesen, potvrđuje i pisanje B. Jovanovića koji kaže da je u tursko doba godišnja proizvodnja u obadvjema solanama iznosila oko 640 tona soli⁵⁵.

Koja su područja podmirivana solju iz tuzlanskih solana? U navedenoj salnami se uz spomenute podatke dodaje još da se tuzlanska so »razašiljala po cijelom vilajetu«. Kako god je strana so podmirivala određena područja, najpogodnija i najbliža s komunikacionog gledišta, tako je i tuzlanska so bila namijenjena određenom području. Poznato je da je solju iz Boke Kotorske bilo turskom (novskom i grbaljskom), bilo dubrovačkom ili mletačkom podmirivana Crna Gora i dijelovi Hercegovine. Dubrovačkom solju koja je uvožena preko skela: Dubrovnika, Slanog, Stona, a naročito preko Neretve, podmirivana je Hercegovina i dijelovi centralne Bosne. Onom iz poljičkih solana kao i mletačkom, koja je uvožena najviše preko Obrovca, Šibenika i Makarske, a od 1592 i preko Splita, podmirivana je uglavnom zapadna i sjeverna Bosna, a iz Obrovca transportovana je, kako smo spomenuli, i na brčansku skelu i Savom prevožena dalje. Koja su područja podmirivana tuzlanskom solju u XVI i XVII v. nije poznato, ali je izvjesno da je njome prvenstveno podmi-

⁵² Š. Hodžić, n. d., 76.

⁵³ 1 oka = 1.28 kg. Up. H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo 1958, 26; R. Muderizović je koristio ovaj podatak iz salname, ali je pogrešno preračunao oke u kg (GZM XXX, 27).

⁵⁴ Up. podatke deftera za Crnogorski sandžak iz 1523 o grbaljskoj solani (Rad B. Đurđeva u Prilozi OIS II, 47) i Tapu-defter br. 260 za rudnike u Srebrenici i Sasama.

⁵⁵ Kal. prosvjeta 1941, 128.

rivano tuzlansko područje. Da su u znatnoj mjeri njome podmirivana i druga područja, vidimo iz jednog dokumenta tuzlanske đumrukane od oktobra 1856 g⁵⁶.

Iz ovog dokumenta, koji pretstavlja bilans izvoza razne robe, kao i soli iz Tuzle, u oktobru spomenute godine, vidi se da je so izvožena u dijelove istočne Bosne, pa i u Novi Pazar. U njemu, između ostalog, izričito stoji:

1-X-1856	izvezeno je soli u	Višegradski kadiluk	30	tovara
8-X	„ „ „ „	Višegradski	9	„
8-X	„ „ „ „	Višegradski	13	„
11-X	„ „ „ „	Novovaroški	1	„
17-X	„ „ „ „	Novopazarski	3	„
19-X	„ „ „ „	Pribojski	1	„
20-X	„ „ „ „	Pribojski	6	„
21-X	„ „ „ „	Višegradski	12	„
22-X	„ „ „ „	Pribojski	8	„
22-X	„ „ „ „	Pribojski	6	„
24-X	„ „ „ „	Višegradski	10	„
28-X	„ „ „ „	Novovaroški	7	„
28-X	„ „ „ „	Višegradski	7	„
29-X	„ „ „ „	Novovaroški	5	„
30-X	„ „ „ „	Novovaroški	1	„
				Ukupno 119 tov. soli

Ako tovar računamo 100 oka, kako se u XIX v. uzimalo, i ako gornji iznos uzmemo kao mjesečni prosjek, tada bi godišnji izvoz soli iz Tuzle polovinom XIX v. iznosio 142.800 oka. Svu ovu so, kao i drugu robu proizvedenu u Tuzli, transportovale su turske kiridžije na skelu Mokru Goru istočno od Višegrada, a odavde su je preuzimali kiridžije spomenutih kadiluka.

II

NOVSKA SOLANA

Mnogo ranije nego što su zagospodarili tuzlanskim područjem, Turci su još krajem XV st. dobili u posjed dvije solane u zalivu Boke Kotorske. Te solane su od početka pa kroz cijeli turski period davale znatno veće prihode nego što je to omogućavala primitivna proizvodnja u obadvjema tuzlanskim solanama. Prva, koju su Turci u ovom dijelu primorja osvojili, bila je novska solana. Ona se spominje još za Tvrtka I koji je, prije nego što je povratio Drijeva od Mađara, počeo zidati Novi u župi Dračevici, gdje je otvorio slanicu, ali je, zauzevši Drijeva (1372), a na molbu Dubrovčana, ukinuo prodaju soli u Novom⁵⁷. Međutim, ova obustava proizvodnje i prodaje soli

⁵⁶ Orijentalni institut, dok. br. 1.081.

⁵⁷ M. Danić, Trg Drijeva i okolina u Srednjem vijeku, Godišnjica NČ

nije bila definitivna, jer su se Dubrovčani i dalje žalili protiv konkurencije i proizvodnje soli u neposrednom susjedstvu. Tako se u dubrovačkim izvorima iz 1398 ponovo spominje rad solana u Sutorini⁵⁸. Iz ovog, kao i drugih podataka, vidi se da se novska solana nije nalazila u samom Novom, već jugozapadno od tvrđave u uvali Sutorine. Staviše, u dubrovačkim izvorima iz 1403 i 1407, gdje se preciznije spominje geografski položaj novske tvrđave, kaže se da je »Tvrtko sagradio tvrđavu u Sutorini«⁵⁹. U izvorima iz 1403 ponovo se govori o proizvodnji soli u Sutorini, a 1405 Dubrovčani su tražili od Sandalja da zatvori slanice u Sutorini⁶⁰. Godine 1411 dubrovački poslanici su ponovo dobili nalog da protestuju u Bosni zbog prodaje soli u Sutorini, jer je, prema ranijim ugovorima, so mogla biti prodavana osim u Dubrovniku samo još u Zeti, Kotoru i Neretvi⁶¹.

Turci su osvajanjem Novog (1482) zatekli novsku solanu u ispravnom stanju, jer se iz prvih turskih isprava već od marta 1483 razabire da je novska solana tada radila⁶². Oni su nastojali da unaprijede proizvodnju, kao i da što prije od Novog stvore veliko tržište soli. Zato su naredili da se prvenstveno prodaje novska so, a kasnije su dozvolili da se na novski trg doprema i strana so. Da bi skrenuli karavane koji su nosili sirovine iz unutrašnjosti u Dubrovnik, i da bi ovdje na povratku kupovali so, zabranili su da se direktno unose u Dubrovnik četiri artikla: olovo, svila, vosak i krmez (crvac), a nakon plaćanja carine u Novom dozvolili su da se mogu nositi dalje⁶³. Dubrovčani su raznim intervencijama i u Bosni i na Porti uporno nastojali da ovu odluku izmijene, ili da bar osiguraju prioritet u prodaji svoje soli nad onom, koja je sa drugih strana dolazila u Novi, i da stvore uslove za prodaju svoje soli u Dubrovniku. Tek u maju 1485 došlo je do sporazuma između Dubrovčana i Turaka, kojim je Dubrovčanima dozvoljen nesmetan uvoz i izvoz kao i to da mogu prodavati svoju so na skelama: Dubrovniku, Slanom i Kleku, a i da se u Novom nakon prodaje novske soli može prodavati dubrovačka so pod uslovom da pola prihoda od prodate soli turskim podanicima na svima spomenutim skelama pripada carskoj miriji, odnosno novskom amaldaru⁶⁴. U periodu od 1482—1514 u odnosima između Dubrovčana i Turaka najveći broj isprava Dubrovačkog arhiva govori o prodaji dubrovačke soli u Novom i sporovima nastalim u tom pogledu, jer se Dubrovčani katkada nisu pridržavali postavljenih uslova. Osim toga, turske lokalne vlasti u Novom dozvoljavale su povremeno i prodaju »strane« (mletačke) soli, pa su se Dubrovčani na to žalili. U svim tim ispravama većinom

⁵⁸ Jogar, Notes, II, 72.

⁵⁹ »Tvrtko fece lo castello de Sottorina«, Notes, II, 88, 113.

⁶⁰ Isto, II, 90, bilj. 2 i str. 107—8.

⁶¹ Isto, II, 131.

⁶² Lj. Stojanović, Povelje i pisma, I—2, dok. br. 885 i 886; Gl. Elezović, Turski spomenici, I, br. 60; Č. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, GZM XXIII, 1911, br. 81.

⁶³ Božić, n. d. 256.

⁶⁴ Povelje i pisma, I—2, br. 975; GZM XXIII, 1911, br. 79; Božić, n. d. 264.

carskim fermanima na našem i turskom jeziku spominje se novska so i novska slanica. U dva fermans iz 1483 kaže se: »... što se na Novome čini so kade se potpuno rasproda« i »... u samom Novom proizvedena so«⁶⁵, a u naredbama iz 1485 i 1491 »... kada se rasproda so iz novske slanice«⁶⁶. U naredbi fočanskom i novskom kadiji iz 1492 stoji »... tako da znate u sadanje vrijeme novska slanica amaldarom se prodala, na novskoj slanici što se soli učini, so ista kada se sva prodala«, a u drugoj naredbi iz iste godine »... sol novska koja se pod Novim čini«⁶⁷. Zatim u fermanu iz 1514 »pošto se potpuno rasproda so proizvedena u Novom«⁶⁸. Ali osim sasvim pouzdanog dokaza o postojanju novske solane ništa nam više ne pružaju spomenute isprave. Ni u drugim neobjavljenim dokumentima Dubrovačkog arhiva iz XVI i XVII v. nismo našli nijednu ispravu, koja bi nam pružila išta više osim samog spomena. Međutim, nema sumnje da je solana u Sutorini koncem XV v. podmirivala ne samo novski trg nego je ostajalo soli i za druge trgove. Tako su Dubrovčani u avgustu 1488 dozvolili amaldarima da 3.000 muzura soli iz Sutorine (126.000 oka) dovezu o svom trošku u Dubrovnik, i da je tu rasprodaju⁶⁹.

Najvažniji podatak o ovoj solani zabilježio je Naima u svojoj istoriji: »Godine 1017 (1608) od velikog potresa srušila se novska tvrđava, koja se nalazila na obali morskoj u Hercegovačkom sandžaku. Za podizanje i obnovu tvrđave potrošen je godišnji prihod od mukata, koji je iznosio 4,400.000 akči. A solana, koja se u blizini nalazila na morskoj obali, i koja je davala svake godine prihod od 400—500 hiljada akči potresom je u tren oka povučena u more i oštećena«⁷⁰. Naima ne navodi izvore i daje općenite cifre. Mi, međutim, ne raspolazemo ni s jednim dokumentom kojim bismo mogli provjeriti iznesene podatke. Do danas nije poznato da postoji i jedan turski detaljni defter Hercegovačkog sandžaka iz XVI v. u kojem bi bila evidentirana ova solana i njeni prihodi. Isto tako se novska solana ni jednom riječju ne spominje ni u jednoj dosada poznatoj kanun-nami. A ako su gornji navodi Naime tačni, onda bi novska solana bila velikog kapaciteta. Godišnji prihod od 400—500 hiljada akči značilo bi količinski prihod od 33.333 do 41.666 muzura soli, jer se na temelju tahrir-deftera zna da je muzur soli u solanama pri obračunu državnih prihoda u XVI, pa i XVII v. iznosio 12 akči⁷¹.

Da bi što konkretnije iznijeli gornje podatke, trebalo je utvrditi koliko je zapremao muzur, koji je pretstavljao standardnu tursku mjeru u svima morskim solanama i sonim trgovima. Još u ugovoru

⁶⁵ Povelje i pisma, I—2, br. 885; Turski spomenici, I, br. 60; GZM XXIII, 1911, br. 81.

⁶⁶ »Nova tuzlası tuzi satildiktan sonra«, Turski spomenici, I, br. 63 i 85.

⁶⁷ Povelje i pisma, I—2, br. 910 i 915.

⁶⁸ »Novede hasil olan tuz tamam satildiktan sonra«, Turski spomenici, I, br. 172.

⁶⁹ Božić, n. d., 266.

⁷⁰ Tarihi Naima, II, 62.

⁷¹ Prilozi OIS II, 47; H. Hadžibegić, Nekoliko turskih dokumenata o Grblju u XVII st., Spomenik CV, 1956, 76 i 87.

u Novom 1485 uvjetovano je da se prije otvaranja novskog i drugih trgova za dubrovačku so izjednači dubrovački modij sa turskim mazurom. Ipak je zbog mjere bilo sporova na novskom trgu do 1492 jer su Dubrovčani pokušavali da mjere svojom manjom mjerom uz cijenu od 11, mjesto 13 akči, koliko je koštala turska mjera soli, na ovom trgu, pa je Bajezid II fermanom od 10 X 1492 zabranio mjerenje manjom mjerom⁷². Takvih sporova bilo je i na drugim trgovima u XVI v., a kasnije su oni češći, jer su i dubrovački i mletački trgovci povremenu slabu konjukturu nastojali da na taj način kompenziraju, pa su, ne mogavši povećati cijenu, mjerili manjom mjerom kada im se za to pružila prilika. Međutim, u turskim dokumentima koje smo pronašli iz XV i XVI v. nigdje se ta mjera ne precizira. Tek u fermanu velikog vezira pisanom u Budimu od 12—21 VI 1620, zahvaljujući sporovima nastalim zbog mjere između dubrovačkih i mletačkih trgovaca s jedne i turskih trgovaca s druge strane, nalazimo odgovor na ovo pitanje. U ovom fermanu se između ostalog kaže: »Izvjestio nas je bosanski defterder Derviš da u Gabelu, koja pripada bosanskom defterdaru, dolaze Dubrovčani i Mlečani, te prodaju so. Premda od davnina muzur soli iznosi 42 oke, neki, protivno starom običaju, prodaju so manjom mjerom, i time čine nepravdu. Kako se traži naredba da se u ovom pitanju mora pridržavati stare prakse i običaja, to naređujem da se Dubrovčani i Mlečani pri prodaji soli imaju pridržavati mjere koja prema starom običaju važe 42 oke. Neka se spriječe u prodaji oni koji protivno zakonu i ustaljenom običaju postupaju, i neka se dobro čuvaju oni koji protivno mojoj naredbi čine«⁷³.

Na temelju ovih podataka količinski državni prihod od novske solane do 1608 u jednoj sezoni iznosio je između 1,399.986 i 1,749.972 oke soli. Ali, kapacitet solane bio je veći za dio soli koji je pripadao solarima, o čemu ćemo govoriti kasnije.

Da su navodi Naime bili realni, možemo navesti podataka iz 1867. Kako u to vrijeme Turska nije imala nijednu solanu na Jadranu, bila je upućena gotovo isključivo na uvoz soli u Bosnu i Hercegovinu. Zato je ona spomenute godine bila poduzela pripreme da u Sutorini na mjestu stare novske solane podigne veliku solanu, pa je vilajetska kancelarija u Sarajevu uputila nalog hercegovačkim odnosno trebinjskim vlastima da ispituju tu mogućnost. U dokumentovanom predračunu od 25 X 1867, koji su potpisala četiri člana Medžlisi-idare, zatim trebinjski kajmekam i kadija, predviđa se

⁷² Povelje i pisma, I—2, br. 915.

⁷³ Ferman upućen bosanskom beglerbegu Ibrahim-paši i gabelskom kadiji — Dubrovnik, Državni arhiv, Acta Turcarum A8/94a. Ovdje se, međutim, ne govori kolika je ta manja mjera koju upotrebljavaju strani trgovci. Ali, kako se februara 1645 mostarski trgovac Sulejman-beg žalio mostarskom kadiji Jusufu, sinu Ahmedovu na dubrovačkog prodavaoca soli u Gabeli, to iz hukuma spomenutog kadije od 18—27 II 1645 saznajemo i kolika je bila dubrovačka mjera: »Iako je od ranije mjera soli iznosila 42 oke, vlastelin Dživo, koji prodaje so u Gabeli, vara i mjeri mjerom od 35 oka«. — Acta Turcarum B23/112. Međutim, prema drugom sudskom dokumentu gabelskog kadije iz 1641 dubrovačka mjera predstavljala je željeznu mjeru od 33 oke, Acta Turcarum B89/49.

podizanje velike solane, koja bi imala kapacitet od 7,000.000 oka soli godišnje⁷⁴. Na žitnim poljima, gdje je postojala ranija novska solana, i gdje se naziru »tragovi hendeka« trebalo je na dužini od 120.000 aršina (9,096 km)⁷⁵ izgraditi od »150 do 200 sonih tabija po 20 kvadratnih aršina«, što znači da je trebalo da zapremi prostor od 34.470 do 45.960 m². U ovom dokumentu poziva se na tradiciju o staroj solani i citira spomenut tekst historičara Naime, kojem se dodaje da je solana poslije potresa još radila sa smanjenom proizvodnjom, ali je »60 do 70 godina poslije spomenutog datuma potpuno napuštena i pokvarena«⁷⁶. Nema podataka o tome zašto je solana kasnije posve napuštena. Nije isključeno da je ona nakon 59 godina bila ponovo zahvaćena i uništena potresom koji je srušio Dubrovnik 1667.

Novska solana je, prema ovim podacima, u XVI v. bila najveća turska solana na Jadranu. Ona je, zajedno sa cijelom nahijom, bez sumnje, bila carski has. Od 1482 do 1608 ona je, čini se, potpuno zadovoljavala potražnju na novskom trgu, iako je ovdje prodavano i nešto dubrovačke soli. Očito je, međutim, da ona poslije 1608 nije mogla podmirivati novsko tržište, pa su Turci bili prisiljeni da u XVII v. i u Novi i u Risan dovoze dosta soli iz Valone⁷⁷, gdje je proizvodnja soli bila jedno od glavnih zanimanja stanovništva. To se naročito događalo za vrijeme ratova sa Venecijom, kada je i grbaljska solana prestajala da radi. Godine 1538 Turci su bili izgubili Novi, ali su ga u avgustu slijedeće godine opet povratili. Dok je u XVI v. Novi pretstavljao i mjesto proizvodnje soli i veliko tržište, dotle je u XVII v., tj. do 1687, kada su ga definitivno zauzeli Mlečani, bio poznat samo kao veliko tržište soli. Ovdje se, pored Hercegovine i Crne Gore, snabdijevao i dobar dio mletačkog stanovništva Boke Kotorske, i time su Turci znatno konkurisali mletačkom Kotoru⁷⁸.

Nadležni organi u svima solanama bili su amaldari, subaše, emini, pisari, naziri, a vrhovni lokalni nadzorni organi bili su kadije. Prvi od novskih amaldara spominje se poznati Ejne-beg 1485 g⁷⁹. Kako su Dubrovčani, naročito u početku turske vlasti, često bili zakupnici turskih državnih prihoda od prodaje soli i raznih carina u Novom, i na drugim skelama i trgovima oko Dubrovnika, to se oni pojavljuju i kao zakupnici državnih prihoda u novskoj solani. Tako su dvojica Dubrovčana Ivan Mankurić i Ivan Milanović od septembra 1488 držali pod zakup novsku slanicu⁸⁰. Ivan Grbić i knez Raja, sin Novakov, zakupili su na tri godine, od 1 VIII 1491, novsku solanu i razne carine u Primorju za 26.000 zlatnika⁸¹. Zatim od 31 VII 1497

⁷⁴ Orijentalni institut, dok. br. 3223.

⁷⁵ 1 građevinski aršin = 0,758 m. Up. Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu, 26.

⁷⁶ Orijentalni institut, dok. br. 3223/10.

⁷⁷ Gl. Stojanović, Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske u prvoj polovini XVII veka, Istoriski glasnik Srbije, 1956, sv. 3—4, 59.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Povelje i pisma I—2, br. 893, 914, 975; GZM XXIII, br. 89, 90, 113.

⁸⁰ Turski spomenici, I, br. 95.

⁸¹ Isto, br. 94.

zakupili su istu solanu na tri godine Dubrovčani Manol, sin Janijev, i Anton, sin Nikolin⁸².

Od novskih emina u dosada poznatim izvorima spominju se poimence samo trojica, i to: Veli Hodža (1487), »emin novske slanice Husein Čelebija« (1494) i Abdulahad (1506 i 1507)⁸³. Nešto više spomenuto je novskih nazira i to samo iz XVII v.: Memišah (1619), Mehmed-kapetan (1615), Abdulkerim (1627—1630), Muhamed (1635), Mahmud-aga (1637), i Mehmed-aga (1672)⁸⁴.

III

GRBALJSKA SOLANA

Na drugoj obali Bokokotorskog zaliva, suprotno od novske solane, postojale su još u Srednjem vijeku grbaljske i kotorske solane. Osvojenjem Grbaljske župe (1497), Turci su tu zatekli solane Crnojevića. Od tada, pa za cijelo vrijeme svoje vlasti u Grblju, Turci su činili velike napore da održe na visini nivo proizvodnje i da je unaprijede.

Prvi spomen o ovoj solani u turskim izvorima našli smo u jednom arzu novskog kadije nešto poslije 1503, dok detaljnije podatke o ovoj solani i grbaljskim nahijama pruža prvi do sada poznati katastarski defter za Crnu Goru iz 1523 g.⁸⁵. Kao i svugdje ranije, ove solane, zajedno sa nahijama Grbalj i Donji Grbalj, na koje se dijelilo grbaljsko područje, odmah po osvojenju su postale carski has. Najveći dio stanovništva ovih nahija bili su solari. Tako je u 9 sela nahije Grbalj, koja se poimence navode, od ukupno 163 kuće, 90 kuća pripadalo solarima. Samo jedno selo nije imalo solara. U nahiji Donjoj Grbalj u 18 sela od ukupno 220 kuća solarima su pripadale 152 kuće. Tako je ukupan broj solarskih kuća u obje nahije iznosio 242, ne računajući tu i njihove baštine — kako je to u suštini prikazu carskih hasova u ovom defteru učinjeno⁸⁶.

I u defteru za Dukadinski sandžak iz 1570, kao i u defteru za Skadarski sandžak iz 1683, kojima je Grbalj pripadao, ubilježen je isti broj sela u obadvojema nahijama s tom razlikom, što ovdje nije označen broj kuća nego nefera. Tako je u nahiji Grbalj u 9 sela upisano 211 nefera, od toga su njih 110 bili solari. U nahiji Donji Grbalj u 18 sela upisano je 325 nefera, od toga 185 solara. Ostali broj stanovništva u spomenutim defterima odnosi se na filuridžije⁸⁷. U selu Svinjište nahija Grbalj, prema defteru iz 1523 g., bilo je 7 kuća filuridžija, a ni jedna solara⁸⁸, dok je u ova dva kasnija deftera

⁸² Isto, br. 124.

⁸³ Isto, br. 71, 94, 137, 139.

⁸⁴ Spomenik CV, 81; Prilozi OIS II, 28, 33, 36, 38, 39, 44.

⁸⁵ B. Đurđev, Crnogorski defteri, Prilozi OIS II, 39—56.

⁸⁶ Isto, 42—47.

⁸⁷ Spomenik CV, 73—81.

⁸⁸ Prilozi OIS II, 43.

u istom selu upisano 10 nefera solara, a ni jedan filuridžija. Na kraju ovog popisa označene su 304 kuće solara prema 268 filuridžija, dok taj broj prema zbiru pojedinačnog popisa iznosi 295 solara prema 241 filuridžija⁸⁹. Iz ovih podataka se vidi da je glavno zanimanje stanovništva u obadvjema grbaljskim nahijama u toku cijelog ovog perioda bilo proizvodnja soli. Obim proizvodnje ove solane ostao je isti za cijelo vrijeme turske vlasti u Grblju (do 1715) uz prekide za vrijeme Kandiskog (1645—1669) i Morejskog rata (1685—1699), kada je dolazilo do ustanaka crnogorskog stanovništva⁹⁰, a povremeno i ranije, jer se solana nalazila nedaleko mletačke granice prema Kotoru. Cjelokupan godišnji dohodak državnoj blagajni od ove solane iznosio je 16.239 muzura, a kako je cijena po muzuru bila 12 akči, to je cjelokupan godišnji prihod iznosio 194.868 akči. Taj je iznos, dakle, za 65.012 akči veći od godišnjeg državnog prihoda obadviju solana u Tuzli iz 1548.

Iako nam spomenuti defteri daju ovakve dragocjene podatke u odnosu na ukupan državni prihod i broj solara, iz njih ipak ne dobivamo odgovor na jedno važno pitanje, a to je koliki je bio opći kapacitet ove solane, kao ni to kakav je bio položaj solara, tj. kolika je bila njihova lična zarada ili bolje kakav je pravni odnos postojao između države i solara. O statusu ove, kao i drugih solana na moru morao je postojati poseban zakon, odnosno pojedinačne zakonske odredbe koje do danas nisu pronađene. Bilo bi neshvatljivo da nisu postojale posebne odredbe o tome, tim više što nam o ovako značajnom izvoru državnih prihoda ništa ne govore ni do sada poznate kanun-name. Kanun-name za Crnu Goru u defterima iz 1523, 1529—1536 i 1570, samo uzgredno spominju grbaljsku solanu kada se govori o muselemima, oslobođenim od dažbina zato što »pomažu pri skupljanju glavarine i što dolaze sa crnogorskom rajom na Crnojevića solane«⁹¹. Prema tome, o samim solanama u kanun-namama nije ništa rečeno. Ovo dovođenje Crnogoraca na solane ne odnosi se na rad solara, nego na kuluk crnogorskog stanovništva svake godine u mjesecu maju kada je trebalo solane očistiti. Zakonska odredba o ovoj solani, ukoliko je unesena u defter mogla se nalaziti uz neki detaljni opis Crne Gore između 1497 i 1523, tim prije što defter iz 1523 spominje dva ranija crnogorska deftera⁹².

Kako je Osmanskoj državi bilo mnogo stalo do toga da se proizvodnja ove solane unaprijedi da bi tako, donekle, smanjila uvoz, koji je bio nesrazmjerno veći, to je položaj solara bio izuzetan i povoljan, naročito u XVI v. Oni su imali obavezu da rade u solanama, a zato nisu plaćali filuriju na svoje kuće i baštine. Oni su plaćali samo jedan globalni iznos na ime svih pristojbi (hukuk ve rusum) mjesto filurije, koja je bila znatno veća, a koju su plaćali ostali stanovnici koji nisu bili obavezni da rade u solanama. Ta

⁸⁹ Spomenik CV, 88.

⁹⁰ V. rad Tomića u *Letopisu Matice Srpske*, 1903, III, 43—58.

⁹¹ Kanuni i kanun-name, 159, 162, 163, 171, 172, 175, 177.

⁹² B. Đurđev, *Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII veku*, *Godišnjak istoriskog društva BiH VII*, 17.